

<https://doi.org/10.15407/sofs2022.04.066>

УДК 001.3+001.92+174

Л.В. РИЖКО, доктор філософських наук, професор,
провідний науковий співробітник
ДУ «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу
та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України»
бульвар Тараса Шевченка, 60, Київ, 01032, Україна
e-mail: ryzhkolarisa14@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0967-5621>

СОЦІОТЕХНІЧНІ ПЕРФОРМАТИВИ І ОЦІНКА НАУКОВИХ ЗНАНЬ

Обґрунтовано, що поряд зі зростанням ролі науки у всіх сферах життя і поширенням глобалізаційних процесів, тенденцій плюралізму, мультикультуралізму оцінка наукових знань має включати не лише логіко-гносеологічні, семантичні критерії, а й екзистенційні смисли та цінності, загальні історичні, культурні, політичні інтереси та традиції, а також соціотехнічні уявлення про бажане майбутнє людства, які виконують перформативну роль. При цьому оцінка наукових знань трактується як істина, правда, а також як постправда, постфактичність. Останнє обумовлено тим, що соціотехнічні образи майбутнього орієнтуються на зміни, постійною стає мінливість, невизначеність, майбутнє постає як бажане, модельоване, конструйоване «працюючим артефактом». Соціотехнічні уявлення дедалі частіше формуються технологічними компаніями, їхніми інтересами, бізнес-моделями та публічною риторикою. Останнє нерідко супроводжується зростанням недовіри до експертної думки, залученням «альтернативних експертів», знеціненням освіти та професіоналізму, ослабленням критичного мислення, неприйняттям альтернативних думок або ж, навпаки, релятивізацією істини. Згадані вище тенденції сприяють створенню ситуації, для характеристики якої почали застосовувати концепт «постправда». Пока-

Цитування: Рижко Л.В. Соціотехнічні перформативи і оцінка наукових знань. *Наука та наукознавство*. 2022. № 4 (118). С. 66—83. <https://doi.org/10.15407/sofs2022.04.066>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2022. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

зано, що в такому разі концепт «постправда» набуває багатогранного змісту: від тверджень про відсутність чи втрату істини, нівелювання фактів і до намагання обґрунтувати її вагомість як прикмети найновішої форми науки — технонауки. В останньому випадку істотною є перформативна функція постправди як засобу ініціювання творчих наукових пошуків, нестандартного мислення, шляхів розвитку креативності пізнання та технічного конструювання майбутнього, реалізації соціотехнічних уявлень про образ майбутнього. Хоча у разі такого її сприйняття слід звертати увагу на те, що майбутнє ніколи заздалегідь не визначене, навіть у випадку його технонаукового конструювання, і несе небезпеку певних ризиків. Виявлення та викорінення негативних проявів постправди є необхідним завданням науки та освіти.

Ключові слова: соціотехнічні перформативи, конструювання майбутнього, оцінка наукових знань, істина, постправда, технонаука.

Вступ. Оцінка наукового знання має провідне значення у філософській теорії пізнання та в практиці наукової діяльності. Вона включає широке коло питань, але засадничими звичайно вважалися питання пошуку істини як найвищої наукової цінності, що визначається логіко-гносеологічними критеріями. Однак поряд зі зростанням ролі науки у всіх сферах життя й поширенням глобалізаційних процесів, тенденцій плюралізму, мультикультуралізму стало зрозумілим, що визначення істини наукового висловлювання має включати не лише логіко-гносеологічні, семантичні критерії, а й екзистенційні смисли та цінності, загальні історичні, культурні, навіть політичні інтереси та традиції, а також соціотехнічні уявлення про бажане майбутнє людства.

Мета статті — обґрунтувати необхідність поряд із логіко-гносеологічною оцінкою наукових знань розглядати не менш важливий аспект, представлений в соціокультурній та екзистенційно-антропологічній філософській традиції, та перформативні соціотехнічні уявлення про бажане майбутнє.

Новизна результатів дослідження полягає в констатації необхідності доповнення логіко-гносеологічного напрямку, який протилежністю істини розглядав хибу чи оману, суперечність, невідповідність тощо, соціокультурними та екзистенційно-антропологічними підходами. Особливостями останніх є зіставлення істини та віри, істини та правди, формування концептів «третьої правди» і «постправди». Такі концепти стають особливо актуальними у зв'язку з необхідністю розв'язувати екзистенційні проблеми, проблеми індивідуального буття людини та соціуму загалом, вирішувати питання багатопарадигмальності в пізнанні та полікультурності суспільного розвитку, які водночас мають певні ризики, що необхідно виявляти та осмислювати.

Виклад основного матеріалу. Екзистенційно-антропологічні виміри не лише дозволяють розширити спектр оцінок знання, а й повніше

представляють пізнавальні процеси у контексті буття людини, соціуму, традицій, діяльності. К. Ясперс розглядав «філософську віру» як тісно пов'язану зі знанням мислячої людини. В такому разі віра не може розглядатись як щось ірраціональне і протиставляється раціональному. Для кожного модусу буття істина представлена особливо: в буденному житті — як безпосереднє чуттєве сприйняття реальності; у свідомості — як категоріальна презентація мислення; в духовному бутті — як ідейна переконаність; в екзистенційному вимірі — як справжність віри [1].

Для К. Ясперса віра поєднує суб'єкт і об'єкт, вона неподільна. У вірі суб'єктивне і об'єктивне складають цілісність; лише суб'єктивне — це віра як вірування, без предмету, без сутнісного змісту; лише об'єктивне — це предметний зміст віри, положення, догмат — «мертве ніщо» [1, с. 423]. Ці положення роблять зрозумілими висновки К. Ясперса стосовно життєвих позицій Дж. Бруно та Г. Галілея. Дж. Бруно вірив у своє вчення, а Г. Галілей знав, у чому полягає сутність його теоретичних положень. У цьому контексті пояснюється і життєва позиція цих вчених. Для Дж. Бруно істина була тісно пов'язана з особистою вірою, вчений жив нею, життя підпорядковувалося їй. Відтак істина існувала завдяки життю особистості того, хто вірить, хоча і не могла бути логічно чи експериментально доведена. Тому відмова від власних переконань означає їх знищення. А для Г. Галілея, знання, навпаки, існує незалежно від ученого, воно загально значиме, отримане обґрунтованими науковими методами, відтак вмирати за нього немає сенсу, адже наукові істини мають об'єктивні засади існування [2, с. 298].

Є. Бистрицький екзистенційну істину пов'язує з відповідальністю за істину: «Ми беремо на себе відповідальність за рамки коректності — істинності — висловлювання й увиходимо в царину розуміння такої істини, яка є “більш ніж пропозиційна” і яку називають екзистенційною істиною» [3, с. 55]. Він виокремлює два виміри екзистенційної істини — колективний і персональний. «Її критерій, на відміну від істини пропозиційної, становить переживання автентичності чи неавтентичності власного існування» [3, с. 58].

У контексті розглядуваного необхідно звернутися до платонівського розуміння істини як алетейі (з грецької «неприховане», «істина»), тобто істини, яка існує, але для відкриття потребує «залучення» людини, «укорінення долі людської присутності» [4, с. 136—137]. «В цьому випадку віра, впевненість, глибоке переконання, в крайніх випадках боротьба за істину не на життя, а на смерть — це виправдано і навіть невіддільно від істини. Істина, як і віра, переконаність, постають у цьому випадку в своєму екзистенційному сенсі»¹ [2, с. 298]. Але у Платона

¹ Переклад з російської зроблено Л.В. Рижко.

є інше тлумачення істини — релевантність знань, відповідність сприйняття чи висловлювання об'єкту. Останнє стає провідним у розумінні істини для практично всієї західної філософії. Як зазначає Л.А. Мікешина, «неприхованість» усе ж залишається першочерговим, глибинним сенсом істини — онтологічно-екзистенційним розумінням істини, яке передбачає цілісне залучення суб'єкта в пізнавальний процес. Відтак робиться висновок, що вчення про істину повинно будуватися не на основі відсторонення людини, а на основі довіри до людини як цілісного суб'єкта пізнання.

Об'єктом гносеології стає пізнання загалом, як зацікавлене розуміння, невіддільне від результату — істини. Інакше пізнання, зокрема наукове, втрачає свою життєву значимість, оскільки забувається фундамент людських сенсів — «життєвий світ» (Е. Гуссерль) як світ, до якого здавна ставляться з довірою і приймають як безумовно значимий і практично апробований [2, с. 298—299].

Видатний український філософ С.Б. Кримський визначав основні підходи неklasичної гносеології, яка по суті стає трансценденцією софійності і включає залишені поза увагою питання «локківської» теорії пізнання (klasичної теорії пізнання), як-то софія — лектон, логос — етос, ейдос — гнозис, мудрість — таїна та інші [5, с. 522]. Останнє передбачає поєднання чуттєвості, духовності та орієнтацію на екзистенційні здатності інтуїції, уяви, символічно-образної свідомості і дозволяє враховувати предметно-утилітарні та ціннісно-духовні практики. Тобто відбувається перехід від раціонального, звільненого від суб'єктивності чи об'єктивного інтелекту до духовного інтелекту. Істина як відповідність знання образу об'єкта перестає бути в неklasичній гносеології унікальним результатом. Існують ще повідомлення про істину, комунікація стосовно істини, існує правда як віра в істину та гадка як індивідуальна позиція стосовно істини [5, с. 535].

Важливе значення для гносеології, а також методології мають міркування С.Б. Кримського стосовно так званої «третьої правди» [5]. У буденних розмовах часто можна почути вираз «у кожного своя правда». Така позиція може бути не лише неконструктивною, але в певних випадках навіть небезпечною. Адже ідея «своєї правди» не спонукає до діалогу, не сприяє розумінню інших думок, а відтак містить загрозу легітимації хибних позицій, догматизму та віддаляє від істини. Натомість пошук третьої правди — це пошук духовної мудрості. Принципи пошуку третьої правди аналогічні до принципів пошуку мудрого рішення, запропонованих ще Сократом — це діалог та іронія. «Отже, — писав С.Б. Кримський, — концепція “третьої правди” припускає повноту оцінок, урахування різних ситуацій доповнення “верхньої позиції” проміжними тезами, що ведуть до неї і зберігаються в остаточному результаті

як досвід інших можливостей. Іронія, як показала історія цивілізації, є одним із засобів обережного ставлення до знання, його контролю, бо абсолютизація раціональних оцінок поза етичними, естетичними та ліберально-правовими цінностями може вступити в суперечність із нездоланною суб'єктивністю особи» [5, с. 708—709]. Важливо врахувати, що духовність передбачає полісистемність цілей як альтернативу всіякій фанатичній абсолютизації однієї мети. Пошук третьої правди невіддільний від духовного становлення особистості, це шлях людини до самої себе, який може тривати все життя.

Щойно розглянуті питання щодо істини, правди, віри, «третьої правди» є традиційними, усталеними, на них ґрунтуються основні здобутки пізнання. Водночас останніми роками поширюється (особливо в ЗМІ у контексті продукування фейкових новин, фальшивих доказів) поняття «постправа» (використовуються також терміни «постістина» та «постфактичність»). Прикметно, що ідея постправди має сенс і для проблем пізнання та науково-технологічного розвитку. У цьому випадку вона стосується найважливіших питань нашого часу, пов'язаних із роллю науки в суспільстві у зв'язку з поширенням недовіри громадськості до експертної думки, невдалою науковою комунікацією, впливом політики на розвиток технонауки у вирішенні питання щодо глобальних викликів, як-то зміна клімату, пандемія та ін.

Існують думки, що ми загалом живемо в епоху постправди. Оксфордський словник у 2016 р. визнав поняття «постправа» «словом року» і дав йому таке визначення: обставини, за яких об'єктивні факти менше впливають на формування громадської думки, ніж звернення до емоцій чи особистих переконань².

Ситуацію постправди частіше розглядають у контексті аналізу політичних дебатів і популістичних висловлювань, у дискурсі протиставлення «правдивого» бачення проблеми та її «постправдивого» тлумачення, викривлення фактів, гібридизації явищ і подій, системне використання фейків [7—9]. В координатах методології філософської антропології як метаантропології Н. Хамітов наголошує, що «постправа продукується людьми граничного буття з домінантою волі до влади для прихованого впливу на людей буденного буття» [9, с. 179], чим підкреслюється, що йдеться про екзистенціальну й соціально-політичну, а не гносеологічну сферу.

Стосовно науки це проявляється у низці трансформацій — зміщення кордонів між фактом і цінністю, політикою та наукою, експертним середовищем і широким загалом, природою та культурою. В такому разі

² Oxford Languages. World of the Year 2016. URL: <https://languages.oup.com/word-of-the-year/2016/> (дата звернення: 19.08.2022).

використання концепту «постправа» має онтологічний зміст, тобто стосується сутнісних властивостей дійсності, яка є об'єктом технонаукового конструювання, реалізації соціотехнічних уявлень майбутнього, а не тільки виражає антропологічний чи метаантропологічний статус.

Одним із підходів до пояснення поширення концепту постправди при описі стану науково-технологічної сфери є констатація зростання вагомості прагматичної, технологічної функції науки в усіх сферах суспільства та, як наслідок, політизація наукової сфери. Останнє означає, що наука стає об'єктом управління чи реалізації влади, попри те, що вона має власну логіку розвитку — від невідомого до відомого. Також наука стає джерелом легітимності влади за умови, що владні рішення науково обґрунтовані, або за умови наявності експертної підтримки, хоча останнє не виключає можливість упереджених, тенденційних висновків. Таке мереживо створює ситуацію гібридності функцій влади і науки, що і породжує ситуацію постправди. До зазначених процесів активно залучається широкий загал, суспільною думкою активно маніпулюють, використовуючи її для легітимації корисних для когось ідей, які видаються за справжнє прагнення народу. Під гаслом демократії цілеспрямовано формуються групи тиску для досягнення певних цілей.

Заслуговує на особливу увагу позиція щодо поняття постправди, висловлена під час проведення круглого столу «Комунікація і політика за доби постправди» [10, с. 6—35] за участі вчених, філософів, соціологів, істориків, громадських і політичних діячів України. На ньому обговорювалися питання поширення недовіри до ЗМІ, проблеми, пов'язані з маніпуляцією громадською думкою, можливості досягнення істини за умов постправди. Підкреслюючи багатоаспектність проблеми, що має науковий, ідеологічний та морально-етичний аспекти, А. Єрмоленко відзначає, що ситуація постправди може бути небезпечніша, ніж засилля брехливої інформації. Адже поширення нігілістичних ідей «все має однаковий сенс і не варто взагалі перейматися тим, чи існує істина, чи існують загальнозначущі моральні належності та добродійності» [10, с. 21—22], позбавляє найвагоміші сфери людської діяльності їхніх основних функціональних кодів, розмиває їхній інтелектуальний і аксіологічний простір.

Для науки це — істина / хиба, для економіки — прибуток / збитки, для політики — влада / невлада, для етики — добро / зло. Небезпека постправди полягає в тому, що вона ставить під сумнів існування істини, розмиває валідність понять істина / хиба, правда / неправда тощо. «Заперечення істини, — констатує А. Єрмоленко, — це супереченість твердження самому собі. Фраза “я стверджую, що істини не існує” і є такою перформативною суперечністю, коли форма твердження, в якому щось стверджується, і її зміст (заперечення цього твердження) суперечать

один одному» [10, с. 23]. Звідси слідує, що виявлення таких суперечностей прокладає шлях до уникнення постправди. А. Ермоленко вважає, що це завдання «нового просвітництва», ідею якого пропонують філософи Карл-Отто Апель, Юрген Габермас, Клаус Міхаель Маєр Абіх, Ульрік Бек та ін. Важливим також є дотримання принципів аргументованого дискурсу, критичного мислення та наявності мужності у відстоюванні правди та істини.

Американський дослідник Лі Макінтайр [8] указує, що ситуація постправди можлива тоді, коли нехтуються засадничі науково-методологічні положення. Передусім допускається вільне поводження з фактами — коли, наприклад, визнаються лише ті факти, що підтверджують потрібну позицію чи думку, і відкидаються ті, що їх спростовують. Це явище набуло поширення у сучасному житті, однак його витоки, на думку автора, слід шукати в академічних дискусіях про неможливість існування об'єктивної істини, які були породжені скептицизмом. Лі Макінтайр неодноразово підкреслює наслідки поширення скептицизму, хоча тут більше підійшов би термін «агностицизм» чи «нігілізм». «Одна з передумов постправди — все те, що відбувалося з наукою кілька попередніх десятиліть. Наукові результати, що їх раніше поважали за авторитетність наукового методу, тепер відкрито ставляться під сумнів легіонами не-експертів, які раптом вирішили з ними не погодитися» [8, с. 31]. В науці діє певна система професійних перевірок, яка передбачає вимоги як до індивідуальних принципів роботи вченого, зокрема слідування методологічним принципам дослідження та визначення наукового факту, так і до експертних оцінок колег щодо представленого наукового результату. Проте в сучасному світі наука торкається всіх систем суспільства, а не лише когнітивної, тому на дослідницький процес і презентацію наукової істини може впливати наявність конфліктів інтересів, джерела фінансування тощо. Саме це стає причиною того, що в окремих випадках неспеціалісти, виходячи з власних інтересів, ставлять під сумнів наукові висновки та компетентність науковців. Це призводить до формування так званого наукового деніалізму (science denialism), або заперечення науки [8, с. 32].

Науковців звинувачують у недотриманні принципу ціннісної нейтральності та у ідеологічних упередженнях. Хоча саме критики науки у своїх «доказах» керуються вказаними принципами. Натомість сутнісну рису науки, тобто її здатність до розвитку шляхом заперечення, відкидання чи уточнення помилкових теорій, трактують як недолік і використовують як аргумент для просування власних, часто науково необґрунтованих позицій. «Мовляв, якщо вже наука — відкритий процес, то не можна відкидати й альтернативні теорії» [8, с. 33]. Тобто якщо якась теорія не доведена на сто відсотків, то цілком може виявитися слушною альтернативна теорія. У такий спосіб досягається основна мета крити-

ків — у суспільній свідомості виникає сумнів щодо висновків науки. Основні мотиви критики зазвичай мають економічне або ідеологічне підґрунтя, а масмедіа, дотримуючись принципу демонстрації альтернативних позицій, замість того, щоб стояти на позиціях правди та істини, сприяють поширенню постправди.

Положення Лі Макінтайра доводять, що постправда слугує відверто лобістським інтересам. А ті, хто її просуває, вдаються до маніпуляцій фактами і висновками, використовують власних «експертів», аби показати «неоднозначність» питання і різноманітність міркувань стосовно нього, і в результаті громадськість сприймає проблему як дискусійну. Наприклад, у 50-х роках минулого століття тютюнові компанії США профінансували додаткові «дослідження», мета яких — довести суспільству, що не існує доказів причинно-наслідкового зв'язку між палінням і хворобою на рак легенів, а дослідження, які доводять таку залежність, мовляв, викликають сумніви у багатьох науковців. Для цього було створено Дослідницький комітет тютюнової промисловості, який проіснував аж до 1998 р. Згодом тютюнові компанії було викрито у шахрайстві за змову з метою приховати об'єктивну інформацію [8, с. 35—36].

Прецедент із тютюновою промисловістю Лі Макінтайр розглядає як один із перших випадків формування постправди, коли задіяні «експерти» та засоби масової інформації намагалися впливати на громадськість. Пізніше така сама схема успішно використовувалась і для інших проблем, як-то кислотні дощі, озонові дірки, глобальне потепління, вакцинація тощо. Вона діє за принципом: «Навіщо шукати наукових опонентів, якщо їх можна створити? Навіщо перейматися експертними оцінками, якщо свої позиції можна поширювати, звинувативши медіа в упередженнях або вдаючись до піару? І навіщо чекати, коли урядовці дійдуть “правильних” висновків, якщо можна впливати на них за допомогою грошей із галузі?» [8, с. 38—39].

Постправду просувають за доволі витонченою схемою. Згідно з нею запорукою успіху є не лише навіювання сумніву в наукових висновках, а й поширення інформації про те, що вчені неоднозначні в своїх висновках, що є альтернативні позиції, на які потрібно зважати. Всіляка пропаганда альтернативних поглядів активною та агресивною меншістю сприяє формуванню відповідного інформаційного середовища. Одним із класичних прикладів стала дискусія щодо причини кліматичних змін, яка відбувалася за описаною вище схемою. В 2013 р. було проаналізовано 4000 статей щодо кліматичних змін і показано, що в 97 % із них зроблено висновок, що їх причиною є людська діяльність (у решті 3 % виявлено методологічні неточності, тобто можна вважати, що жодна стаття в рецензованих журналах не ставила під сумнів людський чинник у сприянні глобальному потеплінню). Але у пересічних громадян сформувались

інші погляди. Зокрема, опитування громадської думки серед дорослих американців свідчить, що лише 27 % погоджуються з тим, що людська діяльність найбільше впливає на кліматичні зміни [8, с. 41].

Часто трапляється так, що ЗМІ, нібито керуючись принципом збалансованості у висвітленні подій, надають однаковий статус правді та брехні, створюючи в такий спосіб ситуацію постправди.

Інтернет завдяки відсутності централізованого контролю (принаймні стосовно певного контенту) дає можливість поширювати постправду набагато ефективніше. Бо всевітня мережа, як не парадоксально, не лише посприяла можливості поряд із перевіреними фактами та науково обґрунтованими висновками поширювати неправдиві дані та псевдонаукову інформацію, а й посилила фрагментацію інформаційного середовища. Тепер кожен може обирати спільноту однодумців, тобто комфортне середовище, яке врятує від мук, породжених сумнівами.

Згідно з результатами психологічних досліджень, людині дійсно властиве прагнення підтримувати гармонію між власним світорозумінням, переконаннями, вчинками та поглядами оточуючих, це створює відчуття власної гідності та комфорту. Коли баланс руйнується, людина відчуває дискомфорт або когнітивний дисонанс [11]. Намагання уникнути когнітивного дисонансу часто утримує людей від пошуку і аналізу альтернативних позицій, критичного мислення, чим також сприяє поширенню постправди. Більше того, когнітивні упередження, висновки, прийняті під впливом емоцій, визнаються, мабуть ще з проголошених Ф. Беконом «ідолів», як такі, що властиві нашому мозку та зумовлені нашою людською природою. Тобто небажання порушувати комфортний стан, нехай псевдогармонійний, також стає причиною того, що люди погоджуються сприймати постправду як правду. Чинником, що сприяє подоланню упереджень, є комунікація, діалог між представниками протилежних позицій. Але сучасні інформаційно-комунікаційні мережі, як відзначалося вище, уможливають фрагментацію суспільства, в тому числі за принципами когнітивних упереджень, що призводить до ізоляції груп у світі власних ілюзій, «інформаційному бункері» чи власної постправди.

Проблемою є не лише те, що розвиток всевітньої мережі Інтернет та практично необмежений доступ до інформації сприяли полегшенню та пришвидшенню поширення неправдивих даних та викривлених новин: навіть правдива інформація, яка безсистемно сприймається фахово не підготовленими людьми, формує в них враження власної обізнаності та рівності з професіоналами. Для чого п'ять або шість років навчатися в університеті, якщо можна «загуглити» будь-яке питання і почуватися рівним з дипломованим фахівцем. Тобто відбувається процес знецінення чи «інфляції» фаховості, повсюдно з'являються

псевдоексперти чи так звані «диванні» експерти, загалом спостерігається поступове «вмирання» експертизи [12]. Ці процеси, як не дивно, підкріплюються системою освіти. Навіть провідні університети, намагаючись залучити якомога більше студентів, вдаються до різноманітних популістичних дій, що призводить як до зниження якості освіти, так і до стирання цінності освіти як важкого процесу формування інтелекту особистості. Зокрема, всіляко пропагується унікальність, особливість особистості та її переконань, навіть якщо ці переконання ґрунтуються на невігластві. Цьому також сприяє перетворення освіти на товар масового вжитку, що перетворює учня, студента на клієнта. А клієнт завжди має рацію, і викладачі часто «не можуть піти на ризик дратування студентів» [12, с. 93]. Просувається ідея про рівнозначність думок першкурсника та фахівця. Це створює не лише сприятливе середовище для невігластва, а й формує в суспільній думці уявлення, що невігластво — це варіант нормального стану і ним можна навіть пишатись як певною «родзинкою» чи унікальністю.

Існують також спроби пояснити причини поширення постправди певними науковими процесами. Наприклад, К. Ромметвейт [6], шукаючи витoki та причини поширення постправди, звертається до методологічного скептицизму, представленого «принципом симетрії» так званої «сильної програми соціології науки» (Д. Блур), згідно з яким соціальні чинники однаково впливають як на істинні, так і на хибні наукові положення. Сутність цієї методологічної позиції полягала в тому, що істинність або хибність будь-якого наукового знання не може бути пояснена посиланням на його остаточне визнання як істинне чи хибне. Тобто істинні і помилкові наукові теорії повинні аналізуватися в однаковий спосіб — це принцип симетрії.

Обидва типи наукових теорій обумовлюються соціальними чинниками і умовами, як-то культурний контекст і власні інтереси дослідників. Ідеї Д. Блура та соціологів, що працювали в цьому ж напрямі (Б. Барнса, Г. Коллінза, Д. Маккензі), сприяли активізації напряму соціальних досліджень науки і технологій (*STS*). Але попри значний потенціал підходів *STS*, його почали звинувачувати у легітимації постправди. С. Сісмондо, редактор журналу «Соціальні дослідження науки», та інші прихильники *STS* відмежовуються від звинувачень, натомість стверджують, що принцип симетрії використовується як методологічна, а не філософська чи онтологічна позиція [6, с. 15].

Проте *STS* довели, що соціальні та політичні чинники впливають на науку і відтак певною мірою відповідальні за поширення постправди. Однак фахівці з *STS* проблему розглядали не для того, щоб відкрити скриньку Пандори (узаконити постправду), а щоб її закрити [6, с. 16].

Це непросте завдання, можливо і нездійсненне, адже ситуація до певної міри зумовлена об'єктивними процесами. Добробут, здоров'я та довголіття сучасна людина пов'язує зі здобутками науки і техніки, тож не лише сучасне, а й майбутнє людства виявляється залежним від науково-технічного розвитку. Останній передбачає розроблення науково-технологічної політики та прийняття певних політичних рішень для її реалізації.

Отже, постправа розглядається як наслідок процесів, що відбуваються довкола розвитку та сприйняття науки і техніки, виконання ними відповідних функцій, зокрема пов'язаних із політикою [6, с. 1]. К. Ром-метвейт підкреслює, що дискурс постправа значно тісніше пов'язаний із суспільством знань, ніж це зазвичай визнається. Суспільство знань передбачає зростаючу роль наукового знання. Це означає, що відбуваються протилежно спрямовані процеси: наука не лише впливає на всі сфери суспільного життя, а й знаходиться під впливом політичних, економічних та інших чинників, а також буденної свідомості, різних упереджень, бажань та очікувань широкого загалу. Отже, з одного боку, наука (точніше технонаука) «формує» майбутнє людства, з іншого — майбутнє завжди не є стовідсотково визначеним, воно залежить від багатьох чинників, які можуть визначатися інтересами, пріоритетами, бажаннями. Намагання реалізувати пріоритети чи бажання нерідко сприяє створенню ситуації постправа, де факти переплітаються з цінностями, емоціями та бажаннями, а наукове обґрунтування — з політично ангажованими рішеннями.

Тобто проблема полягає в тому, що сучасна технонаука спрямовує зусилля не лише на вирішення проблем сучасності, а й на конструювання майбутнього світу. Майбутнє постає як об'єкт технонауки, який конструюють і контролюють за допомогою технологічних засобів [6, с. 7]. Причому технонаукова реальність кардинально відрізняється від природної: вона твориться через руйнування біологічних, фізичних, цифрових і соціальних кордонів, поєднує теоретичне, абстрактне з інтимним і повсякденним. Тіло людини та соціальне буття стає елементом системи інтернету речей — датчики на тілі, нанороботи в кровоносних судинах, соціальні процеси як мережеві взаємодії. Технонаука спрямовується на творення уявно-можливого і стає схожою на харизматичну політичну владу [6, с. 8], яка веде суспільство до бажаного майбутнього. Влада користується підтримкою та авторитетом, поки її сприймає суспільство, так само і технонаука, що намагається творити майбутнє і владарювати над ним, усіма засобами підтримує свій позитивний образ. Поширюється ідея «розумного», «стійкого», «екологічного», «інклюзивного» розвитку, адже проти такого майбутнього ніхто не заперечує. Йдеться про проєкт технологій майбутнього, тому підтрим-

ка суспільства стає способом легітимації розвитку технологій, сприяє його реалізації. Формування такої підтримки передбачає існування публічного простору, який дозволяє проводити обговорення багатьох, іноді суперечливих, поглядів, цінностей та інтересів для колективного досягнення загальноновизнаної істини.

Проекти майбутнього ґрунтуються на гранд-наративах, де презентуються «спільні уявлення» [13], які уможливають співпрацю, дають відчуття легітимності діяльності та приналежності до певних спільнот [6, с. 142]. Навпаки, відсутність спільного уявлення щодо майбутнього призводить до непевності та породжує сумніви щодо істини тих чи інших положень. Такий стан характерний для наукових і науково-технічних революцій, змін технологічних укладів тощо, коли майбутнє повністю невизначене, дослідники перебувають у науковому пошуку, а суспільство — в очікуванні проривних технологічних рішень, сподіваючись на розв'язання проблем. У контексті сучасності це може бути розроблення екологічно нейтральних технологій енергетики та транспорту, безвідходного виробництва, принципово нових підходів до лікування важких хвороб тощо.

Важливо, що спільне соціальне уявлення про бажане майбутнє демонструє фактичний стан (відображає норми та ідеали сучасності) і водночас виконує нормативну функцію, тобто стає основою морального порядку, який прагнуть реалізувати. Соціальні уявлення можуть змінюватися, коли новий моральний порядок поступово проникає в життя і трансформує його через зміну соціальних практик. Саме перехідні періоди дуже сприятливі для поширення постправди. І.Ф. Балло та Н.С. Вааге стверджують, що сучасність можна вважати критичним моментом формування «постправди» саме завдяки постійним дискусіям про надійність наукового знання та фактів [6, с. 138]. Це призводить до того, що факти видаються залежними від контексту, проблеми — надто складними, щоб мати наукові рішення, а численні ризики посилюють тривогу через цю невизначеність. Сучасність визначають як нестійку, плинну, що характеризується тимчасовістю, постійним рухом, змінами у соціальних відносинах, ідентичностях та інститутах. Постійність для сучасності — це мінливість, а впевненим можна бути лише у невизначеності [14, с. 9].

Попри те, що технології інформаційного суспільства сприяють інтенсивному обміну думками та ідеями на величезних географічних відстанях, концептуальна розмаїтість і наявність багатьох каналів передачі інформації призводить до того, що спільноти з різними уявленнями мало контактують поміж собою. Відтак сучасності не вдається раціоналізувати світ, і ми стикаємося з часами постправди, коли «істина більше не вважається універсальною або, принаймні, універсальні істини не вважаються доступними для нас. Істини у множині стають плавно стій-

кими до заперечень зовнішнього уявного світу, оскільки передумови для істин є внутрішніми для їхнього світу»³ [6, с. 142]. Тобто спільноти закриваються від зовнішнього світу та аргументів, що заперечують їхні погляди, і знаходяться у світі власних переконань і «соціотехнічних уявлень» [15]. Ш. Джасанофф під соціотехнічними уявленнями розуміє «колективні, інституційно легітимовані та публічно оприлюднені уявлення про бажане майбутнє, яке підтримується спільним розумінням принципів суспільного життя та соціального порядку, які можна досягти завдяки прогресу в науці та технологіях» [16, с. 4].

Отже, соціотехнічні уявлення стосуються як ідей про розвиток технологічного потенціалу, так і цінностей та ідеалів суспільства. Концепція соціотехнічних уявлень допомагає виявити основні цінності та розуміння, наприклад, стосовно того, що вважається «бажаним», що є «суспільним благом» або що означає бути «гідним громадянином» [6, с. 143]. Ті чи інші співвідношення цих параметрів можуть пояснити ступінь перформативності такого уявного майбутнього.

А. Магер, К. Каценбах доповнюють ідеї попередніх авторів і звертають увагу саме на неможливість однозначної перформативності. Адже соціотехнічні уявлення можуть бути різноманітними, суперечливими та залежать від ринкових умов, тобто це не монолітне, лінійне бачення майбутніх траєкторій розвитку, які реалізуються державними суб'єктами. У формуванні соціотехнічних образів майбутнього дедалі більше домінують технологічні компанії, які не лише беруться створювати майбутнє суспільство, а й частково розвивають здатність державних інституцій керувати цим самим майбутнім за допомогою публічної риторики, технологій і бізнес-моделей [17, с. 1]. Утім, як вважають автори, щоб приймати управлінські рішення сьогодні, принаймні орієнтовні, нам потрібні образи майбутнього, реалістичні чи фантастичні. Тоді можна вважати, що образ майбутнього буде не тільки уявним, а й конструктивним. Отже, образи майбутнього створюють те саме майбутнє, і відтак вони є перформативними [17, с. 1].

Важливо, що принципи перформативності вписуються в так звану «технонаукову логіку, яка пов'язана не з традиційним просвітницьким ідеалом, а насамперед із можливостями візуалізації, маніпулювання, моделювання та керування» [18, с. 7—8]. Відтак змінюються ідеали і цілі наукового пошуку. Технонаука займається інженерною практикою створення прототипів і пристроїв; вона не цікавиться питанням про істину, натомість основним її завданням є розробка працюючого артефакта. Навіть більше того, теоретичне уявлення про світ «такий, яким він є» більше не відрізняється від технічного втручання у світ, а проце-

³ Тут і далі переклад з англійської зроблено Л.В. Рижко.

си отримання знання та активні маніпуляції з об'єктом об'єднані в одне ціле. Відбувається розмивання кордонів між теорією та практикою, при цьому технонаукові розробки, мета яких обмежується створенням утилітарних технологій, дозволяють технонауковій логіці діяти в умовах складних фрагментованих реалій [6, с. 143]. Звідси слідує, що пошук універсальної істини про світ не вважається основним завданням для технонауки. Це також сприяє поширенню ситуації постправди.

Тобто істина втрачає прикмету гносеологічної оцінки знання, натомість стає феноменом соціокультурним, праксеологічним, політичним, аксіологічним, історичним і контекстуальним. Втрачається універсальність оцінки на істину та хибу, натомість з'являються варіанти оцінок «утилітарного» знання на предмет їх відповідності потребам та інтересам певних груп та зацікавлених осіб.

Гносеологія переплітається з праксеологією та етикою, останнє призводить до заміни цінності «істини» як відповідності об'єктивній реальності на оцінку корисності технології чи артефакта. У зв'язку з цим актуалізуються проблеми наукової етики, соціальної відповідальності вчених, зокрема, О. Попович і В. Кліменкова розробляють принципи формування «здорового наукового середовища» [19], досліджуються питання евристичного потенціалу діалогу між різними виявами академічної філософії в культурі [20, 21], яка, на думку Н. Хамітова, є «не просто інтерпретацією досягнень видатних мислителів минулого, а й творчістю, яка відповідає на виклики сьогодення та духовно розв'язує актуальні й вічні суперечності буття людини і світу» [20, с. 60].

Висновки. Включення до оцінки наукових знань соціокультурних та екзистенційно-антропологічних підходів і проблем, пов'язаних з наявними соціотехнічними уявленнями про бажане майбутнє, потребує зіставлення істини та віри, істини та правди, аналізу концептів «третьої правди» і «постправди». Поняття постправди має сенс у разі постановки питання про налагодження діалогу, пошуку спільних позицій за умов розмаїтості підходів. У зв'язку з цим символічним є Шевченкове «у кожного своя правда», яке не слід тлумачити як суб'єктивізацію правди. Цими словами утверджується шанування прав і волі кожного реалізувати своє людське буття. В такому разі можна використовувати вимогу свободи для кожного у сенсі реалізації принципів демократії, тільки в номінальному значенні цього терміна як влади народу, а не в тому, в якому його здебільшого використовують політики для відстоювання своїх позицій.

Концепт «постправда» має багатогранний зміст: від тверджень про відсутність чи втрату істини, нівелювання фактів і до намагання обґрунтувати її вагомість як прикмети найновішої форми науки — технонауки. В останньому випадку істотною є перформативна функція

постправди як засобу ініціювання творчих наукових пошуків, нестандартного мислення, шляхів розвитку креативності пізнання та технічного конструювання майбутнього, реалізації соціотехнічних уявлень. Хоча у разі такого її сприйняття слід звертати увагу на те, що майбутнє ніколи заздалегідь не визначене, навіть у разі його технонаукового конструювання, а ще завжди передбачає ризики, пов'язані з намаганням слідувати приватним, корпоративним інтересам або поширенням невігластва. Виявлення та викорінення негативних проявів постправди є необхідним завданням науки та освіти. Для цього концепт «постправда» необхідно і далі аналізувати та вивчати, а також розробляти і впроваджувати дієві механізми боротьби з порушеннями норм наукової етики, формувати відповідальне ставлення вчених до результатів власної наукової діяльності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ясперс К. Смысл и назначение истории. Москва: Политиздат, 1991. 527 с.
2. Микешина Л.А. Философия познания. Полемиические главы. Москва: Прогресс-традиция, 2002. 624 с.
3. Бистрицький Є. Екзистенційна істина і постправда. *Філософська думка*. 2018. № 5. С. 54—71.
4. Хайдеггер М. Основные понятия метафизики. *Вопросы философии*. 1989. № 9. С. 116—122.
5. Кримський С.Б. Під сигнатурою Софії. Київ: Києво-Могилянська академія, 2008. 718 с.
6. Post-Truth Imaginations. New Starting Points for Critique of Politics and Technoscience. Rommetveit K. (Ed.). New York: Routledge, 2022. 224 p. <https://doi.org/10.4324/9780429053061>
7. «Политика постправды» и популизм / Под ред. О. В. Поповой. Санкт-Петербург: Скифия-принт, 2018. 216 с.
8. Макінтайр Л. Постправда. Київ: ArtHuss, 2021. 208 с.
9. Хамітов Н.В., Крилова С.А. Людина і культура: словник. Філософська антропологія, філософія культури, культурологія. Київ: КНТ, 2022. 295 с.
10. Бистрицький Є., Білий О., Єрмоленко А., Касьянов Г., Княжицький М., Костенко Н. та ін. Комунікація і політика за доби постправди. *Філософська думка*. 2018. № 5. С. 6—35.
11. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса. Москва: Эксмо, 2018. 256 с.
12. Ніколс Т. «Диванні» експерти. Як необмежений доступ до інформації робить нас тупішими. Київ: Наш формат, 2019. 240 с.
13. Castoriadis C. The Imaginary Institution of Society. Cambridge: Polity Press, 1975. 424 p.
14. Bauman Z. Liquid Modernity. Cambridge: Polity Press, 2000. 228 p.
15. Jasanoff S., Kim S.-H. Containing the Atom: Sociotechnical Imaginaries and Nuclear Power in the United States and South Korea. *Minerva*. 2009. No. 47. P. 119—146. <https://doi.org/10.1007/s11024-009-9124-4>

16. Jasanoff S. Future imperfect: Science, technology, and the imaginations of modernity. URL: https://law.unimelb.edu.au/__data/assets/pdf_file/0009/3305673/1.-Jasanoff-and-Kim-2015-Dreamscapes-of-Modernity-Sociotechnical-Imaginari.pdf (дата звернення: 14.08.2022).
17. Mager A., Katzenbach C. (2020). Future imaginaries in the making and governing of digital technology: Multiple, Contested, Commodified. *New Media & Society*. 2021. Vol. 23. No. 2. P. 223—236. <https://doi.org/10.1177/1461444820929321>
18. Nordmann, A. A forensics of wishing: technology assessment in the age of technoscience. *Poiesis & Praxis*. 2010. No. 7. P. 5—15. <https://doi.org/10.1007/s10202-010-0081-7>
19. Попович О.С., Кліменкова В.І. Наукова етика і проблеми цілеспрямованого формування здорового дослідницького середовища. *Наука та наукознавство*. 2022. № 2. С. 3—11. <https://doi.org/10.15407/sofs2022.02.003>
20. Хамітов Н.В. Академічна філософія як наука і мистецтво. *Вісник НАН України*. 2022. № 4. С. 59—73. <https://doi.org/10.15407/vism2022.04.059>
21. Хамітов Н.В. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. Київ: КНТ, 2022. 405 с.

Одержано 27.08.2022

REFERENCES

1. Jaspers, K. (1991). *The meaning and purpose of history*. Moscow: Polityzdat [in Russian].
2. Mikeshina, L.A. (2002). *Philosophy of knowledge. Polemic chapters*. Moscow: Progress-traditsiya [in Russian].
3. Bystrytsky, Y. (2018). Existential truth and post-truth. *Filosofska Dumka*, 5, 54–71 [in Ukrainian].
4. Heidegger, M. (1989). Basic concepts of metaphysics. *Voprosy filosofii*, 9, 116–122 [in Russian].
5. Krymsky, S.B. (2008). *Under the signature of Sophia*. Kyiv: Kyivo-Mohylianska akademiia [in Ukrainian].
6. Rommetveit, K. (Ed.) (2022). *Post-Truth Imaginations. New Starting Points for Critique of Politics and Technoscience*. New York: Routledge.
7. Popova, O.V. (Ed.) (2018). *“The Politics of Post-Truth” and Populism*. Saint-Petersburg: Skifiya-print [in Russian].
8. McIntyre, L. (2021). *Post-truth*. Kyiv: ArtHuss [in Ukrainian].
9. Khamitov N.V., Krylova S.A. (2022). *Human and culture: dictionary. Philosophical anthropology, philosophy of culture, cultural studies*. Kyiv: KNT [in Ukrainian].
10. Bystrytskyi, E., Bily, O., Ermolenko, A., Kasyanov, G., Knyazhytskyi, M., Kostenko N., et al. (2018). Communication and politics in the post-truth era. *Filosofska Dumka*, 5, 6–35 [in Ukrainian].
11. Festinger, L. (2018). *Cognitive Dissonance Theory*. Moscow: Eksmo [in Russian].
12. Nichols, T. (2019). *“Sofa” experts. How unlimited access to information makes us dumber*. Kyiv: Nash format [in Ukrainian].
13. Castoriadis, C. (1975). *The Imaginary Institution of Society*. Cambridge: Polity Press.
14. Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.

15. Jasanoff, S., & Kim, S.-H. (2009) Containing the atom: Sociotechnical imaginaries and nuclear power in the United States and South Korea. *Minerva*, 47, 119–146. <https://doi.org/10.1007/s11024-009-9124-4>
16. Jasanoff, S. (2015). Future imperfect: Science, technology, and the imaginations of modernity. URL: https://law.unimelb.edu.au/__data/assets/pdf_file/0009/3305673/1.-Jasanoff-and-Kim-2015-Dreamscapes-of-Modernity-Sociotechnical-Imaginari.pdf (last accessed:19.08.2022).
17. Mager, A. & Katzenbach, C. (2020). Future imaginaries in the making and governing of digital technology: Multiple, Contested, Commodified. *New Media & Society*. 23(2), 223–236. <https://doi.org/10.1177/1461444820929321>
18. Nordmann, A. (2010). A forensics of wishing: technology assessment in the age of technoscience. *Poiesis & Praxis*, 7, 5–15. <https://doi.org/10.1007/s10202-010-0081-7>
19. Popovych, O.S., & Klimenkova, V.I. (2022). Scientific ethics and problems of the purposeful formation of a healthy research environment. *Science and Science of Science*, 2, 3–11. <https://doi.org/10.15407/sofs2022.02.003> [in Ukrainian].
20. Khamitov, N.V. (2022). Academic philosophy as science and art. *Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*. 4, 59–73. <https://doi.org/10.15407/visn2022.04.059> [in Ukrainian].
21. Khamitov, N.V. (2022). *Philosophical anthropology: current problems. From theoretical to practical turn*. Kyiv: KNT [in Ukrainian].

Received 27.08.2022

L. V. Ryzhko, Dsc (Philosophy), professor, leading researcher
Dobrov Institute for Scientific and Technological Potential
and Science History Studies of the NAS of Ukraine
60, Taras Shevchenko boulevard, Kyiv, 01032, Ukraine
e-mail: ryzhkolarisa14@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0967-5621>

SOCIOTECHNICAL PERFORMATIVES AND EVALUATION OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE

It is substantiated that along with the growth of the role of science in all spheres of life, as well as with the spread of globalization processes, pluralism, and multiculturalism, the assessment of scientific knowledge should include not only logical-epistemological, semantic criteria, but also existential meanings and values, general historical, cultural, political interests and traditions, as well as sociotechnical ideas about the desired future of humanity, which play a performative role. At the same time, the assessment of scientific knowledge is interpreted as truth, as well as post-truth, and post-factuality. The latter is because socio-technical images of the future are oriented toward changes, constancy is changeability, and uncertainty, and the future is desired, modeled, and constructed by a “working artifact”. Sociotechnical representations are increasingly shaped by technology companies, their interests, business models, and public rhetoric. The latter is often accompanied by the growth of distrust in expert opinion, the involvement of “alternative experts”, the devaluation of education and professionalism, the weakening of critical

thinking, rejection of alternative opinions or, on the contrary, the relativization of truth. The above-mentioned trends contribute to creating a situation for which the concept of “post-truth” began to be used for characterization purposes. It is shown that in this case the concept of “post-truth” acquires a multifaceted meaning: from statements about the absence or loss of truth, leveling of facts, and to an attempt to justify its importance as a sign of the newest form of science — technoscience. In the latter case, the performative function of post-truth is essential as a means of initiating creative scientific research, non-standard thinking, ways of developing cognitive creativity and technical construction of the future, and realization of socio-technical ideas about the image of the future. Although in the case of such a perception, one should pay attention to the fact that the future is never determined in advance, even in the case of its techno-scientific construction, and also carries the danger of certain risks. Identifying and eradicating negative manifestations of post-truth is a necessary task of science and education.

Keywords: *sociotechnical performatives, construction of the future, assessment of scientific knowledge, truth, post-truth, technoscience.*